

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Κωνστ. Τσάτσου : *Τὸ ἔργον τοῦ Karl Lorenz
καὶ ὁ ἐγελιανισμὸς ἐν τῷ δικαίῳ.*

Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ ἰδιαιτέρως τὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου ἢ σοβαρὰ καὶ σημαντικὴ ἐργασία συντελεῖται εἰς τὸ πλαίσιον τοῦ νεοκαντιανισμοῦ. Καὶ σήμερον ἀκόμη μία νέα φιλοσοφικὴ κατεύθυνσις δὲν δύναται νὰ θεμελιωθῇ πρὶν ἢ καθορίσῃ τὴν θέσιν τῆς ἔναντι τῶν εἰσέτι κρατουσῶν θεωριῶν τῶν δύο κυριωτέρων κλάδων τῆς νεοκαντιανῆς φιλοσοφίας, τῆς σχολῆς τοῦ Μαρβούργου καὶ τῆς σχολῆς τῆς Ἀϊδελδέργης. Βεβαίως τὸ πλαίσιον τοῦ νεοκαντιανισμοῦ εἶναι εὐρύτατον καὶ περιέχει πολλὰς διαφορὰς γνώμων. Δύο ὅμως κύρια σημεῖα τὸν χωρίζουν, ὡς ἐνιαῖόν τι, ἀπὸ τὰς ἄλλας φιλοσοφικὰς θεωρίας, ἢ ἄρνησις τοῦ ψυχολογισμοῦ, καὶ τοῦτο ἔχει κυρίως κοινὸν καὶ μὲ τὴν φαινομενολογικὴν σχολὴν τοῦ Husserl, ἣτις δυνατὸν καὶ νὰ χαρακτηρισθῇ καὶ τρίτη διακλάδωσις τοῦ νεοκαντιανισμοῦ, καὶ ἡ ἀποδοχὴ μιᾶς αὐστηρῶς δυαδικῆς κοσμοθεωρίας, ἣτις τὸν νοητὸν κόσμον τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀξιῶν, χωρίζει ἀπολύτως ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Καὶ ἡ μὲν ἄρνησις τοῦ ψυχολογισμοῦ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἓν ἀπόκτημα ὀριστικὸν, τὸ ὁποῖον μόνον ἀπὸ μίαν νέαν κατάπτωσιν τῆς φιλοσοφίας δύναται νὰ παρασυρθῇ.

Ἄλλὰ ἡ δυαδικὴ κοσμοθεωρία τῆς κριτικῆς σκέψεως παραμένει πρόβλημα καὶ πρόσκομμα διὰ τὸν νοῦν ὅστις μόνον ἐν τῇ ἐνότητι ἀναπαύεται. Ἡ συναφὴ τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου εἶναι καὶ τῆς γνώσεως καὶ τῆς πράξεως προϋποθέσεις, διότι μόνον διαμορφωμένον ὑπὸ τοῦ νοῦ καθίσταται τὸ αἰσθητὸν ἀντικείμενον γνώσεως καὶ μόνον ὑπὸ τοῦ νοῦ καθωρισμένη καθίσταται ἡ ἀνθρωπίνῃ ἐνέργεια.

ἐλευθέρα πράξεις. Ἀλλά τὸ αἰσθητόν, οὕτω διαπερόμενον ὑπὸ τοῦ νοῦ, παραμένει ἀμετάδλητον ἢ αἶρεται εἰς ἄλλην σφαῖραν καθιστάμενον καὶ αὐτὸ νοητόν; Ἐν τῇ συναφῇ αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ αἶρεται ἢ διατηρεῖται ἀμετάδλητος ἢ ἀντίθεσις αὐτῶν; Καὶ ἐν τῇ θεωρίᾳ καὶ ἐν τῇ πράξει δὲν καθίσταται τὸ νοητὸν ἀληθές καὶ τὸ ἀληθές νοητόν; Τί νόημα ἔχει ἡ ἱστορία ἂν ὄχι αὐτὴν τὴν σύνθεσιν; Καὶ τὸ θεῖον ποῦ ἄλλου κεῖται παρὰ εἰς αὐτὴν τὴν ἄρσιν ὄλων τῶν ἀντιθέσεων ἐν τῷ ἀπολύτῳ;

Εἶναι εὐνόητον ὅτι τοιαῦτα προβλήματα ἀνέκυψαν εὐθὺς ὡς ἐξεκαθαρίσθησαν ὑπὸ τοῦ νεοκαντιανισμοῦ αἱ γνωσεολογικαὶ προϋποθέσεις τῆς φιλοσοφίας. Ἀλλά τὰ προβλήματα αὐτὰ κατ' ἀδύρῃτον ἀνάγκην ὁδηγοῦν πέραν τῶν ὁρίων τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας, κυρίως ὅπως αὕτη εἶχε περιορισθῆ ὑπὸ τοῦ ὀρθοδόξου νεοκαντιανισμοῦ. Καὶ ἐκ μὲν τῶν πρωτουργῶν αὐτοῦ δύναται τις εἰπεῖν μόνον ὁ Natorp ἐν τῷ τελευταίῳ μετὰ θάνατον ἐκδοθέντι ἔργῳ του «Vorlesungen über praktische Philosophie» ὑπερεπήδησε τὸν ἀντιμεταφυσικὸν φόβον τοῦ νεοκαντιανισμοῦ καὶ ἤρχισε ἐργαζόμενος διαλεκτικῶς πρὸς σύνθεσιν τῶν ἀντιθέσεων ἐν τῷ ἀπολύτῳ. Ἡ θρησκευτικὴ τροπὴ τοῦ πνεύματός του συνετέλεσε κυρίως εἰς τοῦτο. Ἐκ τῆς νεωτέρας ὁμῶς γενεᾶς τῶν νεοκαντιανῶν πολλοί, συμπληροῦντες καὶ συνεχίζοντες τὸ ἔργον τῶν διδασκάλων των, χωρὶς νὰ θραύσουν τὴν πρὸς αὐτοὺς συσχῆν, ἐπροχώρησαν μέχρι σημείου τὸ ὅποιον κεῖται πλέον πέραν τοῦ νεοκαντιανισμοῦ. Τὰ χαρακτηριστικώτερα παραδείγματα τῆς τοιαύτης ἐξελιξέως μᾶς παρέχει ἡ νοτιοδυτικὴ σχολὴ τῆς Ἀϊδελφέργης καὶ τοῦτο ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι αὕτη ἔθεσε εἰς τὸ κέντρον τῶν ἐρευνῶν τῆς τὴν ἔννοιαν τῆς ἱστορίας καὶ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀξίας, ὡς ἀπολύτου δέοντος διέποντος καὶ τὸν πρακτικὸν καὶ τὸν θεωρητικὸν κόσμον καὶ θεμελιοῦντος τὴν ἐνότητα αὐτῶν. Ἀμφότεραι αἱ ἔννοιαι αὗται διανοίγουν τὰς πύλας πρὸς τὴν μεταφυσικὴν καὶ ὁμῶς τὴν ὀρθὴν μεταφυσικὴν τὴν ὅποιαν δὲν ἀπέκλεισε οὔτε ὁ Kant ὁ ἴδιος καὶ τὴν ὅποιαν ἐθεμελίωσαν οἱ μετ' αὐτὸν μεγάλοι γερμανοὶ ἰδεοκράται. Μεταξὺ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Rickert πρῶτος ὁ πρωῖμος ἀποθανὼν Emil Lask ἐτρέπη διὰ τοῦ Fichte πρὸς τὸν ἀντικειμενικὸν ἰδεαλισμόν. Ἀλλὰ καὶ ὁ Kroner ἐξελθὼν τῶν κόλπων τοῦ νεοκαντιανισμοῦ, ἀφ' οὗ

διὰ τῆς συγγραφῆς του «von Kant bis Hegel» διέγραψε τὴν ιστορικὴν ἐξέλιξιν τοῦ πνεύματος ἀπὸ τῆς κριτικῆς πρὸς τὴν μεταφυσικὴν, ἐξετέλεσε καὶ ἐν τῇ ἰδίᾳ συνειδῶτι τὴν κίνησιν αὐτὴν καὶ δύναται νὰ θεωρηθῇ σήμερον καθαρὸς ἐγελιανός. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἡμέτερος Θεοδωρακόπουλος κυρίως ἐκ τῆς ζυμώσεως τῆς ἐννοίας τῆς ἱστορίας καὶ ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ Πλάτωνος, κινεῖται πέραν τῆς ρικερτιανῆς μεθοδολογίας, σκεπτόμενος νοητικῶς, δηλαδὴ μεταφυσικῶς καὶ ὄχι μόνον διανοητικῶς, ὅπως οἱ ἐρθόδοξοι νεοκαντιανοί. Καίτοι ὀλιγώτερον ζωηρά, παρατηρεῖται ὅμως καὶ εἰς τὰς ἄλλας σχολὰς ἢ στροφῆ αὐτὴ πρὸς τὸν ἀντικειμενικὸν ἰδεαλισμὸν. Οὕτω ἐκ μὲν τῆς φαινομενολογικῆς σχολῆς ἐκπορεύεται ὁ Herrigel, ἐκ δὲ τῆς σχολῆς τοῦ Μαρβούργου ὁ N. Hartmann.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον μετὰ ἑκατὸν περίπου ἔτη ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, ἀσφαλῶς μὲ χλωμότερα χρώματα, ἡ κίνησις ἢ ἀπὸ τοῦ Kant διὰ τοῦ Fichte πρὸς τὸν Schelling καὶ κυρίως τὸν Hegel. Φαίνεται ὅτι ἔγκειται ἐν τῇ φύσει τῆς λεγομένης «ὑπερβατικῆς φιλοσοφίας» νὰ ὑπερβαίνῃ ἢ ἰδίᾳ τὸν ἑαυτὸν της. Ἔχει ἐν ἑαυτῇ τὴν μεταβατικότητα. Σταματᾷ εἰς προσωρινὰ συμπεράσματα, ἀλλὰ, ὁμολογουμένως, δεικνύει καὶ τὸν δρόμον διὰ νὰ εὐρωμεν τὰ ὀριστικὰ τοιαῦτα. Τῷ ὄντι ὁ ὑποκειμενικὸς καὶ ὁ ἀντικειμενικὸς ἰδεαλισμὸς δὲν πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς δύο ἀγεφύρωτοι ἢ δύο ἀσύνδετοι ἀντιθέσεις. Παρ' ὅλας τὰς αὐστηράς κατὰ Kant ἐπιθέσεις τοῦ Schelling καὶ κυρίως τοῦ Hegel πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς δύο σταθμοὶ τῆς αὐτῆς πνευματικῆς ὁδοῦ καὶ μάλιστα δύο ἀναγκαῖοι σταθμοί. Οὔτε ὁ Kant εἶναι τόσον ἀντιμεταφυσικὸς ὅσον τὸν ἐπίστευσαν οἱ νεοκαντιανοί, οὔτε καὶ ὁ Hegel κινεῖται καὶ τόσον μακρὰν τῆς «Κριτικῆς τῆς δυνάμεως τῆς κρίσεως». Ἐξ αὐτῆς τῆς βαθυτέρας ἐνότητος τῆς ἰδεοκρατικῆς σκέψεως ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἀναγέννησις τοῦ ἐγελιανισμοῦ ἐκ τῶν κόλπων τοῦ καντιανισμοῦ.

Ἀλλὰ καὶ ἄμεσοι κληρονόμοι τοῦ Hegel δὲν ἔπαυσαν νὰ ἐμφανίζονται. Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ Friedrich Vischer καὶ ἡ Λογικὴ τοῦ Kuno Fischer εἶναι θεμελιώδη ἔργα γερμανικῆς σκέψεως κινούμενα ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ ἐγελιανισμοῦ.

Εἰδικώτερον ἢ φιλοσοφία τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας δὲν ἔπαυσε

ποτέ συνδεομένη με την θεωρίαν εκείνην περί πολιτείας, ήτις υπέρ πάσαν άλλην βαθέως επέδρασεν επί της πολιτικῆς θεωρίας καὶ τῆς πράξεως τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Αἱ ἀρχαὶ τῆς αὐτοδεσμεύσεως τῶν πολιτειῶν, τῆς ἀρνήσεως τῆς διεθνοῦς κοινωνίας δικαίου εὐρίσκουν τὴν θεωρητικὴν των θεμελίωσιν ἐν τῇ περί πολιτείας θεωρίᾳ τοῦ Hegel. Μετὰ τὸν J. E. Erdmann (Vorlesungen über den Staat, 1851), τὸν ἐν ὀρθοσκευτικῷ πλαισίῳ κινούμενον F. J. Stahl (Philosophie des Rechts 5η ἐκδ. 1870), τὸν A. Lasson (System der Rechtsphilosophie, 1882) δὲν διακόπτεται καθ' ὄλον τὸν παρελθόντα αἰῶνα ἡ ἐγγελιανὴ παράδοσις.

Παρὰ τοῖς δύο τελευταίοις ἐν τούτοις ἐλλεῖπει ἡ βαθυτέρα λογικὴ θεμελίωσις, καίτοι αὕτη εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὴν σύνδεσιν μιᾶς ἐκαστῆς ἐννοίας πρὸς τὸ ὅλον σύστημα, ἐν αὐτῇ δὲ τῇ συνδέσει κυρίως ἐγκείται ἡ δύναμις καὶ ἡ ἀξία τοῦ Hegel. Ἡ αὕτη ἐλλειψίς ἐτι ζωηρότερον παρατηρεῖται εἰς τὰ ἔργα τῶν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος ὡς νεοεγγελιανῶν ἐμφανισθέντων Berolzheimer (System der Rechts—und Wirtschaftsphilosophie, 1904) καὶ Kohler (Lehrbuch der Rechtsphilosophie 3η ἐκδ. 1923). Ἰδίᾳ ὁ Kohler οὐδεμίαν ἔχει ἐπαφήν πρὸς τὴν ἐγγελιανὴν λογικὴν. Μετὰ τὴν διακρίνουσαν αὐτὸν ὀξύνοϊαν συνέλαβε τὰ γενικὰ ἱστορικὰ συμπεράσματα τοῦ Hegel καὶ τὰ ἐνεκολπώθη, ἀναμίξας αὐτὰ κατὰ τρόπον θεωρητικῶς λίαν ἀμφίβολον πρὸς ἄλλας θετικιστικὰς θεωρίας. Ἀλλὰ πρὶν ἢ παρέλθῃ ὁ Kohler, εἶχεν εἶδῃ ἀρχίσει νὰ κυφορῆται ἡ πραγματικὴ ἀναγέννησις τοῦ Ἐγγέλου, ἐκείνη ἣτις στηρίζεται εἰς τὴν ὀλοκληρωτικὴν κατανόησιν τοῦ ἐγγελιανοῦ συστήματος, εἰς τὴν υἱοθέτησιν οὐχὶ πλέον τυχαίως εἰδικῶν συμπερασμάτων, ἀλλ' αὐτῆς ταύτης τῆς ἐγγελιανῆς μεθόδου. Ἐκ τῶν κόλπων τοῦ νεοκαντιανισμοῦ ἀντλεῖ τὰς δυνάμεις αὐτῆς ἡ κίνησις αὕτη καὶ ἐμφανίζεται ὡς κατὰ λόγον ἀναγκαία ἐξέλιξις τοῦ πνεύματος. Τυπικὸς ἐκπρόσωπος τῆς ἀπὸ Kant μέχρι Hegel ἐξελίξεως εἶναι ὁ Binder, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τοῦ πρώτου του ἔργου ἀνήκοντος κατὰ τὰ κυριώδη σημεῖα εἰς τὴν νεοκαντιανὴν σφαῖραν (Rechtsbegriff und Rechtsidee, 1915) ἔφθασε σήμερον νὰ εἶναι ἀκραιφνῆς ἐγγελιανὸς εἰς τὰς δύο τελευταίας του ἐπιστημονικὰς ἐργασίας (Zur Lehre vom Rechtsbegriff ἐν Logos XVIII

και Die Freiheit als Recht εις τας συζητήσεις του πρώτου έγελιανοῦ Συνεδρίου τῆς Χάγης, σελ. 146—210, έκδ. J. Mohr Tübingen, 1931). Ἡ τοιαύτη ἀπὸ φιλοσοφικῆς ἀπόψεως βαθέως θεμελιωμένη μεταστροφή τοῦ Binder συμβολίζει ἓνα νέον σταθμὸν ἐξελίξεως τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου τῆς ἀρξαμένης διὰ τοῦ νεοκαντισμοῦ. Ἀλλ' ἐνῶ ὁ Binder μόνον μετὰ βαθύτατον και μακρὸν ἐσωτερικὸν ἀγῶνα κατώρθωσε νὰ ὀλοκληρωθῆ ἐν τῷ ἐγελιανισμῷ, εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἡ νεωτέρα γενεὰ ἀρχίζει ἀμέσως νὰ κινῆται εἰς τὸν κόσμον τοῦ Ἐγέλου. Οἱ σπουδαιότεροι ἐκπρόσωποι τῆς καθαρῶς ἐγελιανῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου εἶναι ὁ Walther Schönfeld (Die logische Struktur der Rechtsordnung, 1927, Über den Begriff einer dialektischen Jurisprudenz, 1929, Puchta und Hegel, 1930, ἐν τόμῳ ἐκδοθέντι πρὸς τιμὴν τοῦ Julius Binder) και ὁ Karl Larenz. Καὶ τὸ ἔργον τοῦ πρώτου ἐπιφυλάσσεται τὸ «Ἀρχεῖον» νὰ ἀναλύσῃ λεπτομερέστερον ἐν τῷ προσεχεῖ μέλλοντι. Μόνον δὲ περὶ τοῦ Larenz εἶναι ἐνδεδειγμένον νὰ σημειωθῶσι τινὰ ἐπ' εὐκαιρίᾳ και τῆς δημοσιεύσεως τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ περὶ τοῦ διδασκάλου τοῦ Binder.

Ὁ Larenz' ἐδημοσίευσε δύο μελέτας εἰδικοῦ περιεχομένου, αἱ ὁποῖαι παρ' ὄλην τὴν εἰδικότητα αὐτῶν συνδέονται ἐμμέσως πρὸς τὰ θεμελιώδη προβλήματα τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Οὕτως ἐν μὲν «Hegels Zurechnungslehre u. der Begriff der objektiven Zurechnung» (1929), ἐρευνημένου τοῦ ζητήματος τοῦ καταλογισμοῦ, καταπολεμεῖται ἡ ἐν τῷ δικαίῳ αἰτιοκρατία, ἀντικαθισταμένη ὑπὸ τοῦ ἀντικειμενικοῦ καταλογισμοῦ· θέμα κατ' ἐξοχὴν πρόσφορον διὰ τὴν θεμελίωσιν τῆς ἰδεοκρατίας ἐν τῇ νομικῇ ἐπιστήμῃ. Τοῦτ' αὐτὸ δύναται νὰ λεχθῆ και περὶ τοῦ «Methode der Auslegung des Rechtsgeschäfts», (1930). Λαμβάνων ἀφορμὴν ὁ συγγραφεὺς ἐκ τῶν ἄρθρ. 133 και 157 τοῦ Γερμανικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος και ἐν τῇ προσπαθείᾳ ὅπως τὰ ἐρμηνεύσῃ, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ ἀποτελοῦν ἐν πολλοῖς ἐπανάληψιν τὸ ἐν τοῦ ἄλλου, ἀναλύει τὴν ἔννοιαν τῆς δηλώσεως τῆς βουλήσεως, τὴν ἔννοιαν τοῦ αποτελέσματος και τῆς σχέσεως αὐτοῦ πρὸς τὴν βούλησιν. Τὸ νόημα τῆς δηλώσεως ἀπαλλάσσεται ὑπ' αὐτοῦ τῆς σχετικότητος και τῶν ἀμφιδο-

λιών, εἰς ἃς ὑπόκειται ἐφ' ὅσον ἡρτῆται ἐκ τῆς βουλήσεως τοῦ δηλοῦντος. Τὸ νόημα τοῦτο κρίνεται ἐκ τοῦ ἀντικειμενικῶς δυνατοῦ τρόπου κατανοήσεως τῆς δηλώσεως ὑπὸ τῶν συμβαλλομένων μερῶν.

Ἡ ἀντικειμενικότης αὕτη τοῦ νοήματος εἶχεν ἐν μέρει ὑποστηριχθῆ καὶ ὑπὸ τοῦ Danz (Die Auslegung der Rechtsgeschäfte), ἀλλὰ ὑπὸ ἀτελεῖ μορφήν. Πάντως δὲ περιορίζει οὗτος τὴν ἀντικειμενικὴν αὐτὴν ἐρμηνείαν τῆς δηλώσεως εἰς τὰς περιπτώσεις καθ' ἃς οἱ ἀντισυμβαλλόμενοι δὲν ἠγνόουν τὸ αὐτό. Ὡστε δὲν θέτει ὁ Danz ὡς βασικὴν ἀρχὴν τῆς ἐρμηνείας τῶν δηλώσεων τὴν ἀντικειμενικὴν αὐτῶν ἐρμηνείαν. Εἰς τοῦτο τὸ σημεῖον ὁ Larenz τοῦναντίον θέτει τὴν γενικὴν ἀρχὴν τῆς ἀντικειμενικότητος καὶ ὀρίζει καὶ εἰδικώτερον τὸν τρόπον τοῦ καθορισμοῦ τοῦ νοήματος τούτου. Ὅπως καὶ οἱ κανόνες δικαίου δέον καὶ αἱ δηλώσεις τῶν συμβάσεων νὰ ἐρμηνεύωνται τελεολογικῶς. Κατὰ λογικὴν δὲ ἀνάγκην ἡ τελεολογικὴ ἐρμηνεία ἔχει ὡς τελικὸν κριτήριον τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου. Ἡ βαθυτέρα σημασία τῆς συγγραφῆς ταύτης, ἣν διακρίνει δύναμις καὶ σαφήνεια τῆς σκέψεως, δὲν δύναται νὰ κατανοηθῆ παρὰ ὅταν ἐξετασθῆ ἐν ἀλληλουχίᾳ πρὸς τὸ ὅλον πρόβλημα τῆς τελεολογικῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου. Ἀλλὰ τὸ τοιοῦτον ἐκφεύγει τῶν ὀρίων τοῦ παρόντος σημειώματος.

Αἱ ἄλλαι τρεῖς ἐργασίαι τοῦ Larenz συνδέονται στενώτερον πρὸς τὴν ἐγελιαντὴν κίνησιν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου. Τὸ ἱστορικὸν του ἔργον Rechts- und Staatsphilosophie der Gegenwart (1931) ἔχει τὸν ρυθμὸν μιᾶς ἀνιούσης γραμμῆς ἀπὸ τοῦ θετικισμοῦ, ὡς τῆς κατωτέρας προφιλοσοφικῆς βαθμίδος ἐν τῇ ἐξελίξει τῶν θεμελιωδῶν περὶ δικαίου προβλημάτων, μέχρι τῆς ὑψίστης βαθμίδος τοῦ ἀντικειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ἐκτίθενται κατὰ τὴν σειρὰν αὐτὴν, ἥτις καὶ ἐκδηλοῖ καὶ τὴν ἀποψιν τοῦ ἰδίου τοῦ Larenz, αἱ θεωρίαι τῶν διαφόρων κατευθύνσεων καὶ σχολῶν ἀναλυομένων τῶν χαρακτηριστικωτέρων ἔργων ἐκάστης κατευθύνσεως. Τὴν ἀνάλυσιν τῶν ξένων θεωριῶν χαρακτηρίζει πράγματι ἐξαιρετικὴ σαφήνεια παρ' ὅλην τὴν πυκνότητα τοῦ ὕφους καὶ ἀντικειμενικότης τοιαύτη, ὥστε νὰ δύναται πράγματι νὰ ἀποκτήσῃ τις ζωηρὰν καὶ συνοπτικὴν εἰκόνα τῆς ὅλης φιλοσοφικῆς περὶ δικαίου κινήσεως. Τῷ ὄντι οὐδεμίαν ὑπάρχει συστηματικὴ καὶ πλήρης ἔκθεσις τῆς συγχρόνου φιλοσοφίας τοῦ δικαίου καὶ κατὰ τοῦτο πληροῖ τὸ ἔργον τοῦ Larenz ἐν τῶν αἰσθητοτέρων κενῶν

ἐν τῇ φιλοσοφικῇ ἐρεύνῃ τοῦ δικαίου. Ἡ ἐξασκουμένη δὲ ὑπὸ τοῦ Larenz κριτική, ἐνιαία κατὰ τὴν θεωρητικὴν βάσιν, μᾶς μεταφέρει ἀπὸ τῆς μιᾶς θεωρίας εἰς τὴν ἐκάστοτε πλησιεστέραν, ἥτις καὶ τὴν διορθοῖ ἢ τὴν συμπληροῖ, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀγώμεθα κατὰ λογικὴν ἀνάγκην εἰς τὴν παραδοχὴν τῆς κατευθύνσεως τοῦ ἀντικειμένου ἰδεαλισμοῦ, δηλαδὴ τῆς ἐγελιανῆς θεωρίας, ὡς τῆς μόνης ἱκανοποιούσης ὅλας τὰς ἀξιώσεις τὰς ἐκ τῶν προβλημάτων τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας προκυπτούσας. Μόνον ὅταν ἡ ἱστορία κρίνεται καὶ ἐκτίθεται ἀπὸ μιᾶς ὀρισμένης κοσμοθεωρητικῆς καὶ γνωσεολογικῆς βάσεως, ἀποκτῶσα ἐνότητα καὶ νόημα, παύει νὰ εἶναι ἀπλὴ συλλογὴ ὕλικου καὶ αἰρεταὶ εἰς τὸ ἀληθές τῆς ὕψος. Ἡ πραγματικὴ ἀντικειμενικότης τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι ἡ ἀντικειμενικότης τῆς ἰδέας ἡ ὁποία διέπει καὶ ἐνώγει τὸ ἱστορικόν του ὕλικόν· δὲν εἶναι ἡ ἄνευ κριτηρίου ἢ ἡ διὰ κριτηρίου σχετικῆς ἀξίας ἐκλογὴ καὶ σύνθεσις τοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου· διότι τότε ἡ ἱστορία ἢ ὑποτάσσεται εἰς τὴν ὑποκειμενικὴν κρίσιν τοῦ γράφοντος, ἐμφανῶς ἢ λεληθότως, ἢ καὶ καταντᾷ ἀπλοῦν συνοθύλευμα ἀκατεργάστου ὕλικου, χρήσιμον ὡς πρώτη ὕλη διὰ τὸν ἱστορικὸν οἰκοδόμον. Διὰ τῆς ἐξασκουμένης ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ ἀντικειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ ὑπὸ τοῦ Larenz κριτικῆς ἔρχονται εἰς φῶς ἀπόψεις ἀπολύτως νέαι, χρησιμώταται διὰ τὴν κατανόησιν τῆς συγχρόνου φιλοσοφικῆς περὶ δικαίου κινήσεως.

Ἡ βαθυτέρα ὅμως σχέσις τοῦ Larenz πρὸς τὸ ἐγελιανόν σύστημα ἐμφαίνεται εἰς δύο θεωρητικὰς αὐτοῦ μελέτας κατ' ἐξοχὴν διαφωτιστικὰς τῆς ὅλης περὶ τὸ δίκαιον ἐγελιανῆς κινήσεως. Ἡ πρώτη, δημοσιευθεῖσα εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ ἰδίου Larenz ἐκδοθέντα ἐπὶ τῇ ἐξηκονταετηρίδι τοῦ Binder τιμητικὸν τόμον «Rechtsidee und Staatsgedanke» ἐπιγράφεται «Staat u. Religion bei Hegel» καὶ πραγματεύεται τὴν διαφορὰν μεταξὺ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος ἐνσάρκωμένου ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ τοῦ ἀπολύτου πνεύματος ταυτιζομένου πρὸς τὸ θεῖον. Ἡ ἐργασία αὕτη εἶναι τοσοῦτω μᾶλλον χρήσιμος καθόσον συνήθως ἀπὸ μέρους τῶν πολιτειολόγων καὶ ὄχι μόνον παρ' αὐτῶν ἀλλὰ καὶ ὑπὸ κορυφαίου ἐρευνητοῦ τοῦ Hegel, τοῦ Lasson (ἴδε Εἰσαγωγὴν του εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου τοῦ Hegel 2η ἐκδ. 1921 σελ. XXIV) τίθεται ἐν προκειμένῳ ἐν ἀμφιδόλῳ

ἡ διάκρισις ἀντικειμενικοῦ καὶ ἀπολύτου πνεύματος, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ταυτίζεται πολιτεία καὶ ἀπόλυτον πνεῦμα, ἐνῶ ταῦτα κατὰ Larenz τελοῦν ἀπλῶς εἰς σχέσιν διαλεκτικὴν.

Σημαντικωτέραν καὶ χαρακτηριστικωτέραν διὰ τὴν κατεύθυνσιν τοῦ Larenz μελέτην θεωρῶ τὴν ἐπιγραφομένην «Das Problem der Rechtsgeltung» (1929). Πράγματι τὸ ζήτημα τοῦ κύρους τοῦ δικαίου ὑπῆρξε ἀπ' ἀρχῆς ἐκ τῶν δυσχερεστέρων διὰ τὰς νεοκαντιανὰς σχολὰς. Τὸ δίκαιον, διὰ νὰ εἶναι δίκαιον, πρέπει νὰ πραγματοποιεῖται εἰς τὴν κοινωνίαν. Σύνολον ἐπιταγῶν οὐδέποτε ἐφαρμοσθεισῶν δὲν εἶναι δίκαιον. Ἀλλὰ τὸ δίκαιον διὰ τὴν ὑπαρξίν του δὲν χρειάζεται μόνον πραγματοποίησιν, ἀλλὰ καὶ δικαιολόγησιν. Καὶ ἡ ἀληθὴς δικαιολόγησις δὲν εὐρίσκεται παρὰ ἐν μιᾷ ἀντικειμενικῇ ἀρχῇ, ἐν τῇ ἰδέᾳ τοῦ δικαίου. Οἱ θετικισταὶ ὀνομάζουσι ἔγκυρον δίκαιον, τὸ πράγματι κοινωνικῶς ἰσχύον διὰ μόνον τὸν λόγον ὅτι ἰσχύει δὲν ἐνδιαφέρονται διὰ τὴν δικαιολόγησιν αὐτοῦ. Ἡ μᾶλλον, ἀγνοοῦντες τὴν διάκρισιν μεταξὺ τῆς ἀπλῆς διαπιστώσεως τῶν αἰτίων τῆς ἰσχύος τοῦ δικαίου καὶ τῶν λόγων τοῦ κύρους αὐτοῦ, λέγουσι ὅτι τὸ δίκαιον δικαιολογεῖται, θεμελιούται ἐπὶ τῆς κοινῆς ἀναγνώσεως, ἢ, ὅπερ τὸ αὐτὸ δι' αὐτοῦς, ἐξηγεῖται ἀπὸ τὰ ψυχολογικὰ καὶ κοινωνικὰ αὐτοῦ αἷτια. Ἀλλὰ ἡ ὑπὸ τῶν ἀτόμων ἀναγνώρισις ὀρισμένων κανόνων δικαίου, ἐξηγεῖ τὴν ψυχολογικὴν καὶ κοινωνικὴν γένεσιν αὐτῶν, δὲν ἐξηγεῖ ὅμως τὸ διατί εἶναι ὀρθόν, διατί πρέπει αὐτοὶ καὶ ὄχι ἄλλοι νὰ χαρακτηρισθῶσι ὡς κανόνες δικαίου. Μὲ ἄλλους λόγους ὁ θετικισμὸς πιστοποιεῖ ἀλλὰ δὲν θεμελιεῖ τὸ κύρος τοῦ δικαίου. Λέγων δὲ «ἔγκυρον δίκαιον» ἐννοεῖ ἀπλῶς τὸ κρατοῦν δίκαιον, ἀνεξαρτήτως τοῦ εἶναι ἢ δὲν εἶναι θεμελιωμένον (1).

(1) Ἐντελῶς ἀδίκως ὁ Larenz (Rechts- und Staatsphilosophie der Gegenwart σελ. 37) θεωρεῖ τὸν γράφοντα ὡς ἀκολουθοῦντα ἐν προκειμένῳ τὸν Bierling. Ρητῶς ὀρίζω (Begriff das positiven Rechts σελ. 40 κ. ἐ.) ὅτι τὸ δίκαιον θεμελιούται ἐπὶ τῶν ἀπολύτων κοινωνικῶν ἀξιῶν. Ἀλλ' ἐξ ἄλλου τονίζω ὅτι αἱ διατάξεις τοῦ θετικοῦ δικαίου ἔχουσι σχετικὸν κύρος, τονίζω τὴν χρονικότητα αὐτῶν. Τονίζω καὶ ἐξετάζω τὸ γεγονός τῆς πραγματικῆς ἐπικρατήσεως, τὸ ὁποῖον πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ λάβῃ χώραν διὰ νὰ ὑπάρξουν αἱ θετικαὶ διατάξεις καὶ αὐτὸ τὸ γεγονός τὸ ἀπεκάλεσα «αὐθυποταγήν». Ὁ Larenz τὸ ὀνομάζει «sinngebenden Akt» (Das Problem der

Ἐξ ἄλλου οἱ νεοκαντιανοὶ (Kelsen, Lask) θεωροῦντες τὸ δίκαιον σύνολον νοημάτων, ἐνδιαφέρονται οὐχὶ διὰ τὴν ἐξήγησιν ἀλλὰ διὰ τὴν θεμελίωσιν αὐτῶν ἐπὶ τῶν ἀνωτέρων ἀξιῶν καὶ ἐπὶ τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου. Τὰ οὕτω δὲ θεμελιωμένα νοήματα ἔχουν κύρος, ἦτοι καὶ ἂν πραγματικῶς δὲν κρατοῦν ἐν τῇ κοινωνίᾳ, πάντως πρέπει νὰ κρατοῦν, καὶ τοῦτο ἀρκεῖ διὰ νὰ τὰ καταστήσῃ κανόνας δικαίου. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἴδιοι γνωρίζουν ὅτι δίκαιον κοινωνικῶς ἀνυπόστατον δὲν εἶναι δίκαιον, ὅφ' ἦν ἔννοϊαν γνωρίζει τοῦτο ἡ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου. Καὶ ἀναγκάζονται τότε εἰς διαφόρους συμβιβασμούς, λογικῶς ἀσύλληπτους, διότι ἀντιφάσκουν πρὸς τὴν βᾶσιν ἀφ' ἧς οἱ νεοκαντιανοὶ ἀναχωροῦν. Ἐκεῖ ὅπου ἐν τῇ σχέσει νόμου καὶ κοινωνίας τίθεται ἀφ' ἑνὸς μόνον καθαρὸν νόημα, τὸ ὁποῖον κατ' ἀνάγκην κεῖται ἐκτὸς χρόνου καὶ ἀφ' ἑτέρου μόνον ἀμιγῆς πραγματικότης, ὅπως τοῦτο συμβαίνει παρὰ Kelsen καὶ παρὰ Lask, ἀφοῦ καὶ αὐτὸς θεωρεῖ τὸ ἀντικείμενον τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ὡς σύνολον νοημάτων, ἐκεῖ βεβαίως τὸ χρονικὸν κύρος τῶν νοημάτων τὸ ἐξαρτώμενον ἀκριβῶς, ὡς πρὸς τὴν χρονικὴν καὶ τοπικὴν των ἔκτασιν, ἐκ τῆς ὑπάρξεως ἑνὸς γενεσιουργοῦ τοῦ δικαίου πραγματικοῦ γεγονότος, καθίσταται κάτι λογικῶς ἀσύλληπτον.

Εἰς τὸν θετικιστικὸν καὶ νεοκαντιανὸν καθορισμὸν τοῦ κύρους τοῦ δικαίου ἀντιτάσσει ὁ Larenz μίαν λύσιν πηγάζουσαν δι' αὐτὸν ἀπὸ

Rechtsgeltung σελ. 31) «ἡ προσδίδουσα νόημα πράξις». Ἡ ἔκφρασις ὁμως αὕτη εἶναι κατὰ τοῦτο ἀτυχής, ὅτι ἡ πράξις αὕτη δὲν προσδίδει νόημα εἰς διάταξιν τινα, ἀλλὰ εἶναι ἀπλῶς ἡ πραγματικὴ προϋπόθεσις πρὸς ὑπαρξιν διατάξεως, ἥτις τὸ νόημα αὐτῆς ἀντλεῖ ἐκ τῶν ἀπολύτων ἀξιῶν. Ὡστε κατ' οὐσίαν οὐδεμία ὑπάρχει μεταξὺ ἡμῶν διαφωνία. Ὁ Larenz, συνεπῆς πρὸς τὴν θεωρητικὴν του βᾶσιν, ἀναγνωρίζει ὅτι αἱ θετικαὶ διατάξεις ἔχουν κύρος σχετικόν, ἢ μὲ τὴν ἀκριβεστέραν ρικερτιανὴν ὀρολογίαν, γενικὸν ὑποκειμενικὸν κύρος. Εἰς τοῦ τοιούτου κύρους τὰς ἀξίας τὸ προσιδιάζον ἀκριβῶς εἶναι ὅτι ἡ ὑπόστασις, οὐχὶ τὸ κύρος αὐτῶν, ἐξαρτᾶται ἀπὸ μίαν γενεσιουργὸν πραγματικὴν ἐνέργειαν. Τοῦτο ὁμως ἐτόνισε τόσον ὁ Larenz ὅσον καὶ ἐγώ. (Ἴδε Larenz ἐνθ. ἀν. σελ. 26, 28, 32. Tsatsos ἐνθ. ἀν. 43, 45, 52, 54).

Ὁ Larenz ὁμως κάμνει μίαν συμπλήρωσιν, ἥτις ἄλλωστε καὶ δὲν ἀντιτίθεται, μάλιστα προκύπτει καὶ ἐκ τῆς ὅλης ἀλληλουχίας τῆς ἰδικῆς μου μελέτης. Τονίζει ὅτι καὶ αἱ γενεσιουργοὶ τοῦ δικαίου πράξεις εἶναι καὶ αὐταὶ πράξεις δικαίου, δηλαδὴ πράξεις ἀναφερόμεναι εἰς τὰς ἀπολύτους ἀξίας ἐφ' ὧν καὶ τὸ δίκαιον θεμελιούται (ἐνθ. ἀν. σελ. 30).

τὴν ἐγγελιανὴν διαλεκτικὴν καὶ συγκεκριμένως ἀπὸ τὴν ἄρνησιν τοῦ ἀνεπικαλύπτου διαχωρισμοῦ ὄντος καὶ δέοντος. Τὸ ἱστορικὸν δίκαιον δὲν εἶναι ὄν «μόνον», ὡς λέγουν οἱ θετικισταί, οἱ ἑποῖοι τὸ κῦρος τοῦ ἐξηγοῦν ψυχολογικῶς ἢ κοινωνιολογικῶς, δηλαδὴ αἰτιοκρατικῶς, δὲν εἶναι μόνον «δέον», ὡς λέγουν οἱ νεοκαντιανοί, οἱ ὅποιοι ἀδυνατοῦν μετὰ ταῦτα νὰ συνδυάσουν τὸ δέον τοῦ δικαίου πρὸς τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα. Ὅν καὶ δέον εἶναι στιγμιαί ἀντιθετικαί τῆς αὐτῆς λογικῆς συνθέσεως καὶ συνυπάρχουν εἰς πᾶν δημιουργήμα τοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ ὄν καὶ τὸ δέον αἴρονται ἐν τῇ αὐτοσυνειδήσει καὶ τοῦτο εἶναι πολιτισμός. Μία περαιτέρω ἀνάλυσις τοῦ τρόπου καθ' ὃν συντελεῖται ἡ ἄρσις αὐτῆ εἶναι ἐν προκειμένῳ ἀδύνατος, διότι θὰ μᾶς ἦγεν εἰς τὴν ἀνάλυσιν τῆς ὅλης ἐγγελιανῆς διαλεκτικῆς. Δυστυχῶς διὰ τοὺς ἀνυπομόνους ὁ Ἐγγελος ἐννοεῖται μόνον ὡς ἐνότης καὶ ὡς ὀλότης. Ἐφόσον ὁμῶς δεχθῶμεν τὴν συνύπαρξιν τῶν δύο αὐτῶν στιγμῶν, τοῦ δέοντος καὶ τοῦ ὄντος ἐν παντὶ ἔργῳ τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ ἐν τῷ δικαίῳ, τότε, ὡς λέγει ὁ Larenz (1) «τὸ κῦρος τοῦ δικαίου . . . εἶναι νοητὸς κανὼν καὶ χρονικὴ πραγματικότης, δεοντολογικὸν κῦρος καὶ πραγματικὸν κῦρος, ἰδέα καὶ θετικότης ἐν ταῦτῳ». Οὔτε τὸ θετικὸν οὔτε τὸ ἰδεατὸν στοιχεῖον δύναται νὰ λείψῃ, διότι μόνον ὅταν ὑπάρχει τὸ ἐν ὑπάρχει καὶ τὸ τὸ ἄλλο. Δίκαιον μὴ θετικὸν δὲν εἶναι δίκαιον θετικόν, δίκαιον μὴ καθοριζόμενον ὑπὸ τῆς ἰδέας δὲν εἶναι δίκαιον. Ὡς εἰκός, τὸ τοιοῦτον δίκαιον δὲν εἶναι καὶ σύνολον ψυχοφυσικῶν ἐνεργειῶν, ἀλλὰ σύνολον ἐνεργειῶν πεπληρωμένων νοήματος, μὲ ἄλλους λόγους σύνολον πράξεων (2).

(1) Das Problem der Rechtsgeltung, σελ. 26.

(2) Καίτοι εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα κατέληξα καὶ ἀντικρούων τὸν Kelsen, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἀναπτύξει τῶν ἰδίων στοχασμῶν μου (ἴδε Begriff des positiven Rechts 36, 41, 49, 50, 51, 86) ὁ Larenz θεωρεῖ, ὅτι ὀρίζων τὸ δίκαιον ὡς σύνολον διὰ νοήματος πεπληρωμένων πράξεων ὀπισθοδρομῶ ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν Lask, ὁ ὅποιος ὀρίζει τὸ δίκαιον τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ὡς σύνολον νοημάτων (Larenz, Rechts-und Staatsphilosophie der Gegenwart σελ. 36). Ἀνεξαρτήτως τοῦ ὅτι ὁ Lask κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀναγκάζεται νὰ δώσῃ δύο ὀρισμοὺς δικαίου καὶ πολιτείας, τὸν νομικὸν καὶ τὸν ἱστορικόν, καὶ ὅτι ἀδυνατεῖ, ὡς ἀνωτέρω ἀνέπτυξα, νὰ καθορίσῃ σχέσιν δέοντος καὶ ὄντος, διὰ τῆς ἐξαρτήσεως τοῦ δέοντος ἐξ ὀρισμένων πραγματικῶν ὑποθέσεων, θὰ ἦτο

Περαιτέρω τονίζει ο Larenz δύο συναφή προβλήματα. Ἐφ' ὅσον τὸ θετικὸν δίκαιον θεμελιούται ἐν τῇ ἰδέᾳ, θεμελιούται ἐν αὐτῷ ὡς ἐνότης. Ἡ ἐνότης γεννᾶται ἐκ τῆς ἀναφορᾶς πρὸς τὴν ἰδέαν. Τὰ δὲ ἐν αὐτῇ ἐνούμενα στοιχεία, οἱ καθ' ἕκαστον κανόνες δικαίου, ἔχουν πρὸς ἀλλήλα σχέσιν τάξεως λογικῆν. Ὡς ἐκ τούτου καὶ τὸ κῦρος τῶν καθ' ἕκαστον κανόνων δικαίου δὲν θεμελιούται ἀμέσως ἐπὶ τῆς ἰδέας, ἀλλ' ἐπὶ τῆς ἐνότητος τῶν θετικῶν κανόνων. Αὕτη δὲ ἡ ἐνό-της ἔχει τὴν θεμελίωσίν της ἀμέσως ἐν τῇ ἰδέᾳ. Ἐξ οὗ ἔπεται ὅτι αἱ εἰδικαὶ διατάξεις ἰσχύουν μόνον, καθ' ὅσον συνδέονται τελεολογικῶς πρὸς τὸ ὅλον σύστημα τοῦ δικαίου· δὲν κρίνεται ἐπομένως τὸ κῦρος ἐκ τῆς ἀμέσου σχέσεως αὐτῶν πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου.

Διὰ τῆς ἀρχῆς ταύτης λύεται καὶ τὸ πρόβλημα τῆς δεσμεύσεως τοῦ νομοθέτου ὑπὸ τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου. Ἡ ἰδέα ἐντυποῦται εἰς τὰς γενικὰς ἀρχὰς τὰς διεπούσας ἐκάστην νομοθεσίαν. Ὁ νομοθέτης ἀντιτιθέμενος εἰς τὰς γενικὰς αὐτὰς ἀρχὰς, καὶ τότε μόνον, ἀντιτίθε-ται εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου, καὶ ἐν τῷ αὐτῷ περιπτώσει δὲν θέτει δίκαιον· τὸ ὑπ' αὐτοῦ θεσπιζόμενον δὲν ἔχει τὸ κῦρος τοῦ δικαίου, Ἄμεσος συσχέτισις τοῦ εἰδικοῦ νομοθετήματος πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου ἀποκλείεται. Ἡ συσχέτισις συντελεῖται ἐμμέσως διὰ τῆς συστημιατικῆς ἐνότητος ἐκάστου θετικοῦ δικαίου. Ἀντίφασις τῆς εἰδι-κῆς διατάξεως πρὸς τὸ ὅλον πνεῦμα μιᾶς νομοθεσίας ἐκμηδενίζει τὴν εἰδικὴν ταύτην διάταξιν, ἔστω καὶ ἂν ἔχει ἀρμοδίως καὶ κατὰ τοὺς ὑπάρχοντας νόμους θεσπισθῆ. Εἶναι περιττὸν νὰ ἐξάρω τὴν πο-λύτιμον συμβολὴν τοῦ Larenz, διὰ τῶν ἀναπτύξεων αὐτῶν, εἰς τὴν διαφώτισιν ἐνὸς τῶν δυσκολωτέρων προβλημάτων τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου.

ὀρθὸν κυρίως ὁ τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα δοξάζων Larenz νὰ θεωρήσῃ τὸν ἡμέ-τερον ὀρισμὸν, ὁ ὁποῖος εἰς τὸ κέντρον τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ δικαίου θέτει τὴν μι-κτὴν ἐννοίαν τῆς πράξεως, ὡς τὴν μόνην κατάλληλον πρὸς σύνθεσιν, ἀπὸ τῆς βάσεως ἐξ ἧς ἀναχωρῶ, τῆς θετικότητος καὶ τῆς ἀξιότητος τοῦ δικαίου καὶ πρὸς ἐξήγησιν τοῦ κύρους τοῦ δικαίου ὡς κύρους σχετικοῦ, ἐξαρτωμένου μὲν ἀφ' ἐνὸς ἐκ τῆς πραγματικῆς προϋποθέσεως τῆς «αὐθυποταγῆς», θεμελιουμένου δὲ ἀφ' ἑτέρου ἐπὶ τῆς ἀπολύτου ἀξίας τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου.

A. Lalande: Les Illusions Evolutionnistes.

Υπὸ τὸν τίτλον «*Les Illusions Evolutionnistes*» ἐξεδόθη, πρὸ ὀλίγων μηνῶν, βιβλίον τοῦ γνωστοῦ γάλλου φιλοσόφου κ. André Lalande. Ὁ κ. Lalande ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν ἐκείνην τῶν φιλοσόφων, οἱ ὅποιοι ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὰς μεγάλας προόδους τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν κατὰ τὸν 19^{ον} αἰῶνα, συνειρμολόγησαν εἰς σύστημα τὰ πορίσματα αὐτῶν διὰ νὰ ἀποκτήσωσιν οὕτως ἐνιαίαν ἀποψιν τοῦ Σύμπαντος ἐπιτρέπουσαν τὴν ἀπὸ ταύτης ἐξήγησιν ὅλων ἀνεξεραίτως τῶν φαινομένων, τόσον τῶν ὄντων ὅσον καὶ τῶν συμβεβηκότων. Χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τοῦ πνεύματος τούτου εἶνε ἡ αὐτόχρομα λατρεία πρὸς τὸ γεγονός, τὴν πείραν καὶ τὴν ἀπόδειξιν μὲ ἀπόλυτον πεποιθήσιν ἐπὶ τὴν ἐπιστήμην. Ἐνῶ ὅμως βάσις τῶν πλείστων συστημάτων ἦτο ἡ ἰδέα τῆς ἐξελιξέως καὶ ἡ πρὸς αὐτὴν συναφῆς ἰδέα τῆς προόδου, ὁ κ. Lalande στηρίζει τὸ σύστημά του ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς «διαλύσεως» ὡς ἀντιθέτου πρὸς τὴν ἐξέλιξιν. Τὸ ἄρτι ἐκδοθὲν σύγγραμμα τοῦ κ. Lalande εἶνε μία νεωτέρα ἐπεξεργασία τοῦ εἰς τὰ 1899 τὸ πρῶτον ἐκδοθέντος βιβλίου του ὑπὸ τὸν τίτλον «*La Dissolution opposée à l'Evolution dans les sciences physiques et morales*». Ὁ συγγραφεὺς στρέφεται κυρίως ἐναντίον τοῦ «νόμου» τῆς ἐξελιξέως, ἰδίᾳ ὑπὸ τὴν μορφήν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν λαμβάνει τὴν θεωρίαν ταύτην ὡς βάσιν εἰς τὸ φιλοσοφικόν του σύστημα ὁ Herbert Spencer. Ἀμφισβητῶν ὅτι πρόκειται πράγματι περὶ νόμου, καὶ ὅτι ἡ φορὰ ἐν τῷ κόσμῳ, φυσικῷ καὶ ἠθικῷ, εἶνε ἡ ἀπὸ «μιας ἀκαθορίστου ὁμοιογενείας πρὸς μίαν καθωρισμένην ἑτερογένειαν, μετὰ ὀλοκληρώσεως τῆς ὕλης», προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι, τόσον εἰς τὰς φυσικὰς ὅσον καὶ εἰς τὰς ἠθικὰς ἐπιστήμας, ὄχι μόνον δὲν ὑπερισχύει ἡ ἐξέλιξις, ἀλλὰ τοῦναντίον τὸ μεγαλειότερον μέρος καταλαμβάνει ἡ ἀντίθετος τάσις τῆς διαλύσεως ἢ μᾶλλον τῆς «ἐντροπῆς» (*involution*, ἐντροπή). Ἐντροπή σημαίνει τὴν μετάδασιν ἀπὸ τοῦ διαφόρου πρὸς τὸ ὅμοιον, πρὸς μεγαλειότεραν ὁμοιότητα, ἢ ὁποία πολλάκις συνοδεύεται ἀπὸ μίαν ἀπελευθέρωσιν ἀπέναντι τῆς

ὀργανικῆς ἐνότητος, σημαίνει τὴν ἀντίθετον πρὸς τὴν διαφοροποίησιν κατεύθυνσιν.

Ὁ κ. Lalande ἐξετάζει κατὰ πρῶτον τὴν κατεύθυνσιν τῶν φυσικῶν καὶ βιολογικῶν φαινομένων.

Α) Ὡς πρὸς τὰ φαινόμενα τῆς φυσικῆς παρατηρεῖ πρωτίστως ὅτι δὲν εἶνε ἀναστρεπτά. Πρῶτος ὁ Carnot εἶχε διατυπώσει τὴν ἀρχὴν ταύτην ὡς ἑξῆς: 1) Τὰ φυσικὰ φαινόμενα ἔχουν μίαν φυσικὴν κατεύθυνσιν. 2) Ἡ κατεύθυνσις αὕτη δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ ἀναστραφῇ εἰμὴ ἐὰν λάβῃ χώραν ἐπὶ ἄλλου τινὸς σημείου μίᾳ μετατροπῇ, φυσικῶς ἢ τεχνικῶς με φυσικὴν κατεύθυνσιν, τοῦλάχιστον ἰσοδύναμος (εἶνε ὁ «δεύτερος νόμος τῆς θερμοδυναμικῆς» τοῦ Clausius). 3) Ἡ φυσικὴ κατεύθυνσις εἶνε ἐκείνη ἢ ὁποῖα ἐλαττώνει τὰς αἰσθητὰς διαφορὰς καὶ ἰδίᾳ τὰς ἀνισότητας τὰς ὑπαρχούσας ἐν τῇ διανομῇ τῆς ἐνεργείας ἐν σχέσει πρὸς τὰς μάζας (τὴν μετατροπὴν ταύτην ὁ Clausius ἀποκαλεῖ θετικὴν ἢ «ἐντροπήν»). Ἴδου καὶ τὰ παραδείγματα πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἀνωτέρω: οἱ ἄνεμοι ἐν τῇ ἀτμοσφαίρᾳ, ὁ ῥοῦς τῶν ποταμῶν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς, οἱ πῆδακες, ἡ ἀνυψωτικὴ δύναμις τῶν ἀνελκυστήρων βασιζονται ἐπὶ τῆς αὐτομάτου τάσεως πρὸς ἰσορρόπησιν. Ἡ διανομὴ τῶν ὑγρῶν ἐντὸς συγκοινωνούντων ἀγγείων, ἢ τῆς θερμοκρασίας μεταξὺ γειτονικῶν σωμάτων ἐχόντων διάφορον τοιαύτην, ἢ αὐτόματος ἐξίσωσις ἠλεκτρινῶν ρευμάτων διαφόρου δυναμικοῦ ὡσάκεις τὸ ἐπιτρέπουν οἱ ἀγωγοὶ κλπ. — Τέλος ἔλαι αἱ μορφαὶ ἐνεργείας τείνουσι νὰ μεταβληθῶσιν εἰς θερμότητα· π. χ. ἡ κινητήριος δύναμις μιᾶς ἀτμομηχανῆς (συγκρούσεις, τριβαὶ κλπ.). Τὸ αὐτὸ φαινόμενον παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν χημείαν. Καίτοι ἡ «ἐκπύρωσις» αὕτη εἶνε πολὺ γενικὴ δὲν εἶνε ὁμως καὶ ἀπόλυτος· οὐχ ἦττον ἐν τῷ συνόλῳ τοῦ τὸ φαινόμενον τῆς ἐξίσωσεως ἐπαληθεύεται τόσον ἐν τῇ φύσει ὅσον καὶ εἰς τὰς ἐφευρεθείσας ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου μηχανάς, ὅπου βλέπομεν τὴν τελικὴν μορφήν καὶ τύχην τῆς ἐνεργείας (τῆς θερμότητος τοῦ ἡλίου), τὴν ὁποῖαν ἐναποθήκευσαν εἰς παλαιότερας ἐποχὰς τὰ φυτὰ διὰ τῆς χλωροφύλλης των.

Μακρὰν λοιπὸν ἀπὸ τοῦ νὰ κυριαρχῇ εἰς τὸν φυσικὸν κόσμον ἡ διαφοροποίησις, φαίνεται τοῦναντίον ὅτι ἡ ἀντίθετος κατεύθυνσις εἶνε ἢ μόνη γενικὴ τάξις τῶν μεταβολῶν, τὰς ὁποίας βλέπομεν ἐν αὐτῷ

καὶ ὅτι αἱ τυχόν παρατηρούμεναι ἐξαιρέσεις ἀφορῶσι φαινόμενα ἀπομονωθέντα διὰ τῆς ἀφαιρέσεως καὶ πρὸς τὰ ὅποια ἐξισοῦνται ἄλλα φαινόμενα, φανερά ἢ κεκρυμμένα, ἀντιθέτου κατευθύνσεως.

Β) Προβαίνων κατόπιν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν βιολογικῶν φαινομένων παρατηρεῖ ὅτι οἱ ζῶντες ὀργανισμοὶ μᾶς παρουσιάζουν ὡς κυριώτερον χαρακτηριστικὸν τὴν διατήρησιν τῆς μορφῆς καὶ τοῦ τύπου παρὰ τὴν ἀνανέωσιν τῶν ἀποτελούντων αὐτοὺς ὕλικῶν στοιχείων ἢ διὰ τῆς θρέψεως ἐκτελουμένη ἀφομοίωσις τῶν ἐξωθεν προσλαμβανόμενων ὕλικῶν ὄχι μόνον διατηρεῖ τὸν ὀργανισμόν, ἀλλὰ καὶ ἐπιτρέπει εἰς αὐτὸν νὰ αὐξηθῆ (ἔστω καὶ μέχρι ὀρισμένου ὁρίου). Ὡς πρὸς τὴν φύσιν τῶν βιολογικῶν φαινομένων ἐὰν τοῦτ. ἐξαρτῶνται ταῦτα ἀποκλειστικῶς ἐκ τῶν ἐπιστημῶν τῆς ἀνοργάνου φύσεως ἢ ἐὰν πρέπει νὰ ζητηθῆ καὶ ἄλλη τις ἀρχή, ὁ κ. Lalande φρονεῖ ὅτι τὸ πρῶτον, ὅπερ ἀποτελεῖ τὴν βᾶσιν τῆς «ἐξελικτικῆς μεθόδου» εἶνε πλάνη, τὴν ὁποίαν προτίθεται νὰ ἀποδείξῃ. Φέρων δ' ὡς παράδειγμα τὴν καρυοκίνησιν ἐνὸς κυττάρου καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ φαινόμενα τῆς φαγοκυτταρώσεως, εἶνε τῆς γνώμης ὅτι τὰ φαινόμενα ταῦτα ἐκφράζονται καὶ ἐξηγοῦνται καλλίτερον ὡς ἐπιθυμίαι ἢ ἐνέργειαι ὁδηλαδὴ ὑπὸ μορφὴν ψυχολογικὴν παρὰ ὡς λειτουργίαι μαθηματικῆς μηχανικῆς. — Ἐκαστος ζῶν ὀργανισμὸς τείνει νὰ αὐξηθῆ καὶ νὰ πολλαπλασιασθῆ· ἐπειδὴ ὅμως αἱ τροφαὶ εἶνε περιορισμέναι κατὰ ποσὸν γεννᾶται ὁ μεταξὺ τῶν ἀτόμων ἀνταγωνισμὸς καὶ ὁ ἀγὼν περὶ ὑπάρξεως. Ὁ ἀγὼν οὗτος εἶνε δυνατὸν νὰ παραγάγῃ καὶ ἐξηγήσῃ τὴν ἐξέλιξιν, ἐρωτᾷ ὁ κ. Lalande; Ἡ ἀπάντησις εἶνε ὅτι τὸ φαινόμενον τῆς ζωῆς γεννᾷ ἀναγκαίως τὸν ἀγῶνα περὶ ὑπάρξεως καὶ πιθανῶς καὶ τὴν ἐξέλιξιν, ὑπὸ τὸν ὅρον ὅμως νὰ ἐπιφυλαχθῶσι τὰ δικαιώματα τῆς διευθυνούσης δυνάμεως. Καίτοι εἶνε ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταφανές ὅτι τὸ φαινόμενον τῆς ζωῆς ἔχει κατεύθυνσιν πρὸς τὴν ὁλοκλήρωσιν (τοῦ Spencer) τὴν διαφοροποίησιν καὶ τὴν αὐξήσιν τῆς ἀτομικότητος δηλ. πρὸς τὴν ἐξέλιξιν, οὐχ ἥττον δὲν ἐλλείπουσι καὶ ἐνταῦθα φαινόμενα ἐντροπῆς. Πρῶτον καὶ κύριον τοιοῦτον ἔχομεν τὸν θάνατον, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ διάλυσιν τῆς φύσεως. Οἷοσδήποτε ζῶν ὀργανισμὸς αὐξάνεται ἐπὶ τι χρονικὸν διάστημα, κατόπιν ἢ ζωτικὴ του δύναμις ἐλαττοῦται βαθμηδὸν καὶ τέλος ἀποθνήσκει. Καὶ ἡ καλλιτέρα

δυνατή δίαιτα ὑπὸ τὰς ἀρίστας τῶν συνθηκῶν δὲν εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἀποτρέψῃ τὸ μοιραῖον τέλος. Ὡς ἀντίδοτον ἐναντίον τοῦ θανάτου ἢ τοῦλάχιστον ὡς προσωρινὴν θεραπείαν, δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὴν ἀναπαραγωγὴν ἢ ὀρθώτερον θὰ εἴπωμεν: ἢ ἐντροπὴ ἀποτελεῖ τὴν προσωρινὴν ταύτην θεραπείαν, διότι ἡ ἀναπαραγωγὴ δὲν λαμβάνει χώραν ἄνευ ἐντροπῆς. Ὑπὸ οἵανδήποτε μορφήν καὶ ἂν γίνεται ἡ ἀναπαραγωγὴ, εἴτε διὰ σπόρων, εἴτε διὰ συζυγίας οἵουδήποτε τύπου, ἀπὸ τῶν ἀτελεστάτων ὄντων μέχρι τῶν τελειοτέρων, μηδ' αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐξαιρουμένου, ἡ γονιμοποίησις πραγματοποιεῖται ἀποκλειστικῶς μεταξὺ κυττάρων μὴ διαφοροποιημένων. Ὅμοίως καὶ ἡ ἀναπλήρωσις ἀποκοπέντος μέλους ἢ ἡ ἴασις τραύματος γίνεται πάλιν ὑπὸ μὴ διαφοροποιημένων κυττάρων· τὰ διαφοροποιημένα κύτταρα καταστρέφονται. — Προκειμένου ὅμως περὶ τοῦ ἀνθρώπου εὐρίσκωμεν καὶ ἄλλου εἴδους ἐντροπήν· τὴν φυσιολογικὴν τουτ. διάλυσιν, ἢ ὁποῖα συνοδεύει ἐν αὐτῷ τὴν μεγάλην ἀνάπτυξιν τῆς διανοητικῆς τοῦ ἐνεργείας· ἐννοεῖται ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τῆς διανοητικῆς ἐνεργείας ἢ ὁποῖα ἀποτελεῖ οἶονεὶ προέκτασιν τῆς ὀργανικῆς ζωῆς, ἀλλὰ περὶ τῆς ἀνωτέρας τοιαύτης, ἢ ὁποῖα δὲν εἶνε μέσον ἀλλὰ σκοπός, περὶ τῆς πνευματικῆς ἐνεργείας τοῦ καλλιτέχνου, τοῦ ἐπιστήμονος, τοῦ φιλανθρώπου, τοῦ πολιτικοῦ κτλ. Αἱ διανοητικαὶ πρόοδοι τῶν ἀνθρώπων τούτων συνεπάγονται μεγαλειτέραν δξύτητα τῶν αἰσθήσεών των, ἀλλὰ καὶ μεγαλειτέραν εὐαισθησίαν εἰς τὸν πόνον καὶ τὴν ὀδύνην (τῆς ὁποῖας μία μορφή εἶνε ἡ ἀπαισιοδοξία, ἐπὶ παραδ. τοῦ Schopenhauer, τοῦ Lamartine, τοῦ Leopardi, Hartmann, Alfred de Vigny, Wagner κτλ.). Ἡ εὐαισθησία ὅμως αὕτη εἰς τὴν ὀδύνην εἶνε ταύτοχρόνως καὶ ἐνδειξις κακῆς καταστάσεως κάποιας σωματικῆς λειτουργίας· ἐξ οὗ καὶ ἐλάττωσις τῆς ζωτικῆς δυνάμεως. Ἰδιαιτέρως καταφανὲς γίνεται τοῦτο εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς συγκεντρώσεως τῆς προσοχῆς, ἀπαραιτήτου διὰ πᾶσαν σοβαρὰν πνευματικὴν ἐργασίαν, ἢ ὁποῖα προκαλεῖ ἐπιδράδυνσιν τῶν σωματικῶν λειτουργιῶν (κυκλοφορίας τοῦ αἵματος, ἀναπνοῆς, πέψεως) καὶ πολλάκις καὶ παντελῆ αὐτῶν στάσιν. Ἡ πρόοδος τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἐξασθενίζει τὰ ἐνστικτα τὰ ἐξυπηρετοῦντὰ τὴν σωματικὴν ζωὴν, (τὸ ζῶον εἶνε εἰς θέσιν ἐξ ἐνστίκτου νὰ ἀποφύγῃ τὰ δηλητηριώδη

φυτά, ὁ ἄνθρωπος ὄχι). Ἡ ἀντίθετος ἄρα κατεύθυνσις πρὸς τὴν ἐν ἀρχῇ ὡς γενικὴν χαρακτηρισθεῖσαν εἶνε καὶ ἐν τῇ βιολογίᾳ φαινομενική, πάντως εἶνε μόνον μερική.

Εἰς τὸ τρίτον μέρος τοῦ βιβλίου του ὁ κ. Lalande θέλει νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ πνευματικὴ ἐνέργεια εἶνε φύσεως ἐντροπικῆς. Τὰ ψυχολογικὰ φαινόμενα, λέγει, παρουσιάζουσιν ἐν χαρακτηριστικόν, τὸ ὅποιον ἐλλεῖπει ἀπὸ τὰς ἐπιστήμας τῆς φύσεως· τὸ χαρακτηριστικόν τοῦτο εἶνε οἱ ἀξιολογικοὶ νόμοι. Ἐν διανοούμενον ὄν ἔχει πάντοτε ὑπ' ὄψιν του ἕνα λόγον τῶν πράξεών του, ἕνα λόγον διὰ τὸν ὅποιον προτιμᾷ μίαν πράξιν ἀπὸ μίαν ἄλλην ἐξ ἴσου δυνατὴν, διὰ τὸν ὅποιον θεωρεῖ μίαν πράξιν καλὴν καὶ μίαν ἄλλην μὴ καλὴν. Αἱ διευθύνουσαι τὰς ἀνθρωπίνους πράξεις ἰδέαι εἶνε αἱ τοῦ ἀληθοῦς (ἐν τῇ πεδίῳ τῆς διανοήσεως), τοῦ καλοῦ (ἐν τῇ πεδίῳ τῆς ἐνεργείας), τοῦ ὠραίου (ἐν τῇ πεδίῳ τῆς αἰσθήσεως). Οἱ κἀδήποτε πράξεις γενομένη με κατεύθυνσιν μιᾶς τῶν τριῶν τούτων ἰδεῶν γίνεται ἀφορμὴ προόδου τοῦ κόσμου πρὸς κατεύθυνσιν ἀντίθετον τῆς τῆς ἐξελίξεως, τουτέστιν ἐλαττώνει τὴν διαφοροποίησιν καὶ τὴν ἀτομικὴν ὁλοκλήρωσιν, παράγουσα ἀφομοίωσιν καὶ ἀπελευθέρωσιν. Ἡ πρώτη ταύτη ἀφομοίωσις εἶνε ἡ πρὸς διευκόλυνσιν τῆς συνεννοήσεως γενομένη (ἀκουσίως βεβαίως). Οἱ ἄνθρωποι ἀντιλαμβάνονται τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων κατὰ τρόπον διάφορον. Ἐὰν ἡ ἀντίληψις δὲν ἐτοποθέτει τὰ ἀντικείμενα ἔξω τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, θὰ ἦτο ἀδύνατος ἡ συνεννόησις διότι ἕκαστος θὰ ὠμίλει περὶ διαφόρων ἀντικειμένων. Τὸ ἔξω τιθέμενον ἀντικείμενον δὲν ἀνήκει εἰς κανένα, ἄρα ἀνήκει εἰς ὅλους μαζὺ καὶ ἡ συνεννόησις εἶνε δυνατὴ. Τὸ ἐσωτερικὸν συναίσθημα τοῦ χρόνου ἀντικατεστάθη ὑπὸ τῆς κινήσεως τοῦ μικροῦ δείκτου ἑνὸς ὥρολογίου κατὰ τόσας ἢ τόσας μοίρας. Τὸ αὐτὸ ἐγένετο διὰ τὸν χῶρον. Παντοῦ ἀφομοίωσις τῶν ἀτομικῶς διαφόρων καὶ ἀναγωγὴ αὐτῶν εἰς κοινὰ μέτρα. Αἱ ἀφηρημέναι ἔννοιαι καθὼς ἐπίσης καὶ αἱ κρίσεις, ἄνευ τῶν ὁποίων ἀδύνατος εἶνε ἡ γνῶσις, ἐνέχουσι τὴν παράλειψιν τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν καὶ τὸν τονισμὸν τοῦ ὁμοίου. Τὸ αὐτὸ φαινόμενον παρατηρεῖται κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων. Εἰς τὰς ἐπιστήμας τὸ γενικὸν αὐτῶν κῶρος εἶνε τὸ μόνον των κριτήριον. Μία ἰδέα ἢ μία θεωρία θὰ

θεωρηθῆ ὡς ἐπιστημονική, ὅταν γίνῃ γενικῶς παραδεκτὴ παρ' ὄλων ἐκείνων οἱ ὅποιοι δύνανται νὰ ἔχωσι γνώμην. Ὅμοίως εἰς τὴν φιλοσοφίαν. Ἡ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων δὲν εἶνε αὐτόχθων, δὲν ἐγεννήθη εἰς τὴν καρδίαν τῆς Ἑλλάδος· εἶνε τοῦναντίον ἡ ἀφομοίωσις πληθώρας τάσεων, αἱ ὅποια προήρχοντο ἐξ ὄλων τῶν μερῶν μὲ τὰ ὅποια ἦτο αὕτη εἰς ἐπαφήν: ἐκ τῆς Περσίας, τῆς Αἰγύπτου, τῆς Θράκης, ἐκ τῶν ἀρχαίων παραδόσεων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἡ ἀφομοιωτικὴ ἐργασία τοῦ ἑλληνικοῦ νοῦ ἔφερεν εἰς φῶς τὴν πλουσίαν φιλοσοφικὴν ἀνθησιν τῶν κλασικῶν χρόνων. Ἡ νεωτέρα φιλοσοφία ἀποτελεῖ ἐπανάληψιν τοῦ αὐτοῦ φαινομένου.

Εἰς τὴν ἠθικὴν βλέπομεν ὅτι οἱ κανόνες τῆς διαγωγῆς, οἱ ὅποιοι γενικῶς συνιστῶνται ὑπὸ τῶν ἠθικολόγων, ἔχουσιν ὡς βάσιν καθοδηγητικὰς κρίσεις ἀντιθέτους πρὸς τὰς ἀρχὰς μιᾶς συνεποῦς ἐξελέξεως· τὸ κυριαρχοῦν χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον των εἶνε ἡ ὑπεροχὴ τῆς ἀφομοιώσεως ἀπέναντι τῆς ὀργανώσεως. Εἶνε ἱστορικὸν γεγονὸς ὅτι ἐνῶ αἱ λογικαὶ ἀρχαὶ ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται κάθε σύστημα ἠθικῆς εἶνε ποικίλαι καὶ ἀσυμβίβαστοι, ὑπάρχει ἓνα στρῶμα «μέσων ἀξιωμάτων», ἐπὶ τῶν ὁποίων πραγματοποιεῖται σχεδὸν πλήρης συμφωνία· τὰ ἀξιώματα ταῦτα εἶνε τὰ δόγματα διὰ τὰ ὅποια δὲν ὑπάρχει ἀμφισβήτησις μεταξὺ «τιμίων ἀνθρώπων». Πρόκειται περὶ τῆς ἰδέας ὅτι ἡ ἠθικὴ εἶνε δεδομένη καὶ ὅτι ὅλα τὰ συστήματα ἠθικῆς ἀποτελοῦσιν ὑποθέσεις πρὸς συμπύκνωσιν τῆς ἠθικῆς ταύτης εἰς ἓνα ἐνιαῖον τύπον. Ὅλοι αἱ ἠθικαί, τόσον τῆς ἀρχαιότητος (στωϊκοί, ἐπικούρειοι), ὅσον καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων (Spinoza, Kant, Leibniz), συμφωνοῦσιν εἰς τὸ ὅτι ὁ ἐπιδιωκτέος σκοπὸς δὲν εἶνε ὁ τῆς ἀτομικῆς εὐτυχίας. Εἰς ὅλας τὰς ἠθικὰς συναντῶμεν τὴν κατάδικήν τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τῶν ἐνστίκτων του, ἡ δὲ ἐπίτευξις τοῦ σκοπούμενου δὲν σημαίνει διαφοροποίησιν ὀργανικὴν, ἀλλὰ τοῦναντίον ἐνότητα, ὁμοιότητα, ὁμόνοιαν. Ὁ χαρακτήρ οὗτος τῆς προσπαθείας πρὸς τὴν ταυτότητα εἶνε ζωηρότερον καταφανῆς ἐν τῇ ἠθικῇ τοῦ χριστιανισμοῦ· ἴσως μάλιστα εἶνε ὀρθὸν νὰ εἴπωμεν ὅτι αἱ διάφοροι φιλοσοφικαὶ ἠθικαὶ εἶνε τμῆμα μόνον τῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν. Βάσις τῆς χριστιανικῆς θρησκείας εἶνε τὸ «ἀγάπα τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν», ἄρα παραίτησις ἀπὸ τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος. χά-

ριν τῶν ἄλλων. «Πλησίον» δὲ δὲν εἶνε ὁ ἐξ αἵματος συγγενής, ἀλλ' ἐ συγγενής κατὰ τὸ πνεῦμα. Ἡ ἰδία προσπάθεια πρὸς τὴν ἐλάττωσιν τοῦ ἀνταγωνισμοῦ καὶ πρὸς τὴν ἀφομοίωσιν τῶν χαρακτηρηῶν ἀνευρίσκεται καὶ εἰς τοὺς διέποντας τὰς κοινωνικὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων κανόνας, ἤτοι εἰς τὰς συνηθείας καὶ τὸν συρμόν (μόδον) πανταχοῦ βλέπομεν ἀπομίμησιν, ἐξίσωσιν καὶ ἀφομοίωσιν.

Εἰς ἐκ τῶν κυριωτέρων λόγων τῆς ἐμφανίσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς καλλιτεχνίας εἶνε ἡ ἀνάγκη νὰ δοθῇ εἰς τὰ πνεύματα κοινὸν περιεχόμενον. Ὅμοια καὶ εὐρεῖα μόρφωσις εὐκολύνει τὴν ἄμεσον συγεννότησιν τὸ θέατρον καὶ αἱ ὠραῖαι τέχναι ἀποτελοῦσιν ἐπίπεδα εὐκόλου συνεννοήσεως· ὡς πρὸς δὲ τὴν κατάταξιν τῶν ἔργων τέχνης ὑπάρχει, κατὰ τὴν κοινὴν γνώμην, καὶ τι τὸ θετικὸν καὶ μόνιμον. Ἡ τέχνη εἶνε προϊόν τῆς ἀτομικότητος, ἀλλ' οὔτε παράγει αὐτὴν οὔτε τὴν ἀναπτύσσει. Τίποτε βεβαίως δὲν εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἀντικαταστήσῃ ἓνα μέγαλον καλλιτέχνην, ἓνα Beethoven, ἓνα Michel-Angelo ἢ ἓνα Raphael· τὸ ἔργον τοῦ ὅμως θὰ εἶνε μέγα ὄχι μόνον ὅταν φέρει ἐν ἑαυτῷ στοιχεῖα κοινὰ εἰς ὅλα τὰ ἀνεπτυγμένα πνεύματα ἑνὸς πολιτισμοῦ, ἀλλ' ὅταν ἀνταποκρίνεται εἰς κάποιαν ἀνάγκην, εἰς κάποιον πόθον, εἰς κάποιαν ὑψηλοτέραν καὶ οὐσιώδη προσπάθειαν τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ τέχνη εἶνε κατὰ ταῦτα ὁ σημασιφόρος τῆς ἐντροπῆς, ἀγγέλλει τὴν βασιλείαν τοῦ πνεύματος.

Προβαίνων εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν κοινωνικῶν φαινομένων (μέρος 4ον) ὁ κ. Lalande θεωρεῖ ὡς ἀνεπιτυχῆ τὴν παρομοίωσιν τῆς κοινωνίας πρὸς ζῶντα ὄργανισμὸν καὶ τοῦ ἐν αὐτῇ παρατηρουμένου καταμερισμοῦ τῶν ἔργων πρὸς τὴν διαφοροποίησιν ἐν τῇ βιολογίᾳ. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω ἐξετάζοντες τὰ πράγματα παρατηροῦμεν εἰς τὰς ἀρχαιοτάτας κοινωνίας, εἰς τὴν Αἴγυπτον, τὴν Περσίαν, τὴν Ἀσσυρίαν, τὰς Ἰνδίας, ἀντὶ ὁμοιογενείας καὶ ἀδιαφοροποιήσεως μίαν αὐστηροτάτην διάκρισιν τοῦ πληθυσμοῦ εἰς κλάσεις. Εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὴν Ρώμην αἱ διακρίσεις εἶνε ἤδη σημαντικῶς ἠλαττωμένα, καίτοι ὑφίσταται πάντοτε ἡ μεταξὺ τῶν ἐλευθέρων καὶ δούλων. Ὁ χριστιανισμὸς ἐπέφερε μεγαλύτεραν ἰσοπέδωσιν, ἐνῶ οἱ νεώτεροι χρόνοι δεικνύουσι μίαν γενικὴν ἀφομοίωσιν καὶ ἐξίσωσιν ὅλων τῶν τάξεων. Ὑπάρχει μὲν ὁ καταμερισμὸς τῶν ἔργων ἐν τῇ σημερινῇ κοινωνίᾳ, ἀλλὰ τίποτε δὲν

ἐμποδίζει τὸν ἐργάτην νὰ γίνῃ ὑπουργός, ἐὰν ἔχῃ τὴν ἱκανότητα, πρᾶγμα ἀδύνατον εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους· ἐπὶ πλεόν αἱ διακρίσεις αὗται δὲν εἶνε κληρονομικαί, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι εἰς τὴν ἀρχαίαν Αἴγυπτον καὶ ὅπως συμβαίνει τοῦτο ἀπολύτως εἰς τὰ διαφοροποιημένα κύτταρα ἐνὸς ζῶντος ὀργανισμοῦ.

Ἄνάλογος πρὸς τὴν διάλυσιν τῶν κοινωνικῶν τάξεων ὑπῆρξε καὶ ἡ τῆς οἰκογενείας ἐξεταζομένης ὡς ζώσης ἐνότητος καλῶς ὁλοκληρωμένης καὶ ἀποτελουμένης ἐκ στοιχείων διαφοροποιημένων. Ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης βεβαιοῦν ὅτι τὸ κύριον στοιχεῖον τοῦ πολιτισμοῦ τῶν βαρβάρων τῆς ἐποχῆς του εἶνε ἡ πατριαρχικὴ οἰκογένεια. Ἡ παλαιὰ διαθήκη μᾶς παρουσιάζει τὸν ἐβραϊκὸν λαὸν ὡς διαβιοῦντὰ ὑπὸ ὁμοίας συνθήκας. Ἡ κατάστασις αὕτη εἶνε λοιπὸν πολὺ ἀρχαία καὶ ὁμοιάζει πρὸς τὸν τρόπον διαβιώσεως ὠρισμένων ἀνωτέρων σπονδυλωτῶν. Ἡ προέλευσις τῆς οἰκογενείας πρέπει ἀνατιρρητῶς νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν φυσικὴν ἰσχὺν τοῦ ἄρρενος ἄρα εἰς τὸν ἀνταγωνισμόν. Καθ' ἣν στιγμὴν τὸ πρῶτον εὐρίσκομεν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τὴν πατριαρχικὴν οἰκογένειαν ἀποτελεῖ αὕτη κόσμον κλειστόν, περιλαμβάνοντα ὅλα τὰ μέλη, ζῶντα καὶ νεκρά· ἕκαστον τῶν μελῶν ἔχει ὠρισμένα καθήκοντα, ὅλοι ὑπακούουν εἰς μίαν θέλησιν. Πᾶς μὴ ἀποτελῶν μέρος τῆς οἰκογενείας εἶνε ξένος καὶ ἐχθρὸς (hostis)· ἡ οἰκογένεια ἔχει ἴδιον χῶρον καὶ ἴδιαν θρησκείαν. Τὸ ἄστυ, ἡ ἀρχαία πόλις, ἀποτελουμένη ἐκ τοιούτων οἰκογενειῶν ἔχει τὰ αὐτὰ χαρακτηριστικά. Τὸ πᾶν ἀνήκει εἰς τὸ σύνολον καὶ ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου εἶνε ἀνύπαρκτος καὶ μάλιστα ἄγνωστος. Αἱ διαδοχικαὶ ἐπαναστάσεις ὁμῶς ἀνατρέπουσι τὴν κατάστασιν ταύτην· ἡ ἀπολυταρχία τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς οἰκογενείας καταργεῖται· οἱ δοῦλοι καὶ πελαῖται ἀποκτοῦν δικαίωμα ἰδιοκτησίας, ὁ λαὸς ἀποκτᾷ πολιτικὰ δικαιώματα (νόμοι τοῦ Σόλωνος καὶ τοῦ Κλεισθέτους διὰ τὰς Ἀθήνας). Εἰς τὴν Ρώμην τὰ πράγματα ἀκολουθοῦσιν ἀνάλογον φορὰν. Ἡ μεσαιωνικὴ οἰκογένεια γεννηθεῖσα ὑπὸ ὁμοίας συνθήκας ἠκολούθησε τὴν αὐτὴν πρόοδον καὶ τύχην. Ἡ γενίκευσις τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως, ἡ ἰσότης τῶν κληρονομικῶν δικαιωμάτων, ἡ ἀφομοίωσις, ἀπὸ ἀπόψεως κοινωνικῆς θέσεως καὶ δικαιωμάτων, τῆς γυναικὸς πρὸς τὸν ἄνδρα ἔφεραν εἰς τὸν οἰκογενειακὸν θεσμόν μίαν γενικὴν ἰσοπέδωσιν.

Ἡ ἀντίθετος αὕτη πρὸς τὴν ἐξέλιξιν κινήσεις δὲν περιορίζεται μόνον ἐντὸς τῶν κρατῶν, ἀλλ' ἐκτείνεται καὶ ἐπὶ τοῦ διεθνοῦς πεδίου. Ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς συναντήσας τὸν τόσον διάφορον πρὸς αὐτὸν ῥωμαϊκὸν τοιοῦτον συνεχωνεύθη πρὸς ἐκεῖνον μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἀποτελέσῃ ἓνα καὶ μόνον εἰς τὰ ὄμματα ἡμῶν τῶν νεωτέρων. Τὸ ῥωμαϊκὸν κράτος εἶνε μία ἀπόδειξις τοιαύτης ἀφομοιώσεως διαφόρων κρατῶν· ἡ δὲ ἐδαφικὴ ἐξάπλωσις τῆς λατρείας διαφόρων θεοτήτων τῆς ἀρχαιότητος ἀποτελεῖ ζωντὴν παράστασιν τῆς τάσεως ταύτης. Εἰς τὰ νεώτερα κράτη ἡ ἀφομοίωσις δὲν περιορίζεται εἰς τὴν θρησκείαν. Ἡ ἀφομοιωτικὴ τάσις παρατηρεῖται εἰς τὴν πολιτικὴν (συνταγματικὸν πολίτευμα), τὴν δικαιοσύνην, τὴν διοίκησιν, τὴν βιομηχανίαν, τὸ ἐμπόριον, τὸν στρατὸν, τὰς τέχνας καὶ τὰς ἐπιστήμας. Ὁ κοινωνισμὸς ἀσκεῖ ὁμοίως ἀφομοιωτικὴν ἐπιρροήν. Ἐπὶ τοῦ οἰκονομικοῦ πεδίου ἡ τάσις εἶνε ἀκόμη καταφανεστέρα (τιμαὶ διεθνεῖς κτλ.). Εἶνε ἀληθὲς ὅτι τὸ ρεῦμα τοῦτο περιορίζεται εἰς τὰς ἀνεπτυγμένας τάξεις· ἀλλὰ ὅλα τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα ἔχουσι τὴν ἀπαρχὴν των εἰς ὀλίγα πρόσωπα καὶ κατόπιν γενικεύονται.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων συνάγει ὁ κ. Lalande τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ μονισμὸς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς θεωρίας τῆς ἐξελίξεως εἶνε ὑπόθεσις ἀνεπαρκῆς· οὔτε ἐν τῇ φυσικῇ, οὔτε ἐν τῇ βιολογίᾳ καὶ ἰδιαιτέρως προκειμένου περὶ τοῦ ἀνθρώπου, οὔτε ἐν τῇ κοσμολογίᾳ εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἐξηγήσῃ πόθεν προῆλθεν ἡ πρώτη ἀντίθεσις ἄνευ τῆς ὁποίας δὲν εἶνε νοητὴ ἡ ἐγκατάλειψις τῆς καταστάσεως τῆς ὁμοιογενείας. Θεωρεῖ ἄρα ἀπαραίτητον νὰ δεχθῶμεν δυαδικὴν βᾶσιν.

Τὸ βιβλίον τοῦ κ. Lalande εἶνε ἐκτάκτως ἐνδιαφέρον καὶ διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἐν αὐτῷ ἀναφερομένων γεγονότων καὶ ἐπιχειρημάτων καὶ διὰ τὴν κριτικὴν τῶν ἀντιθέτων πρὸς τὴν ἰδικὴν του θεωριῶν (1).

M. T.

---

(1) Ἄλλα ἔργα τοῦ κ. Lalande : Vocabulaire technique et critique de la philosophie 2 τόμοι. — Precis raisonné de morale pratique. — Lectures sur la philosophie des sciences. — Les théories de l'induction et de l'experimentation. — Quid de mathematica, tam naturali quam rationali senserit Baconus Verulamius.

ΔΙΕΘΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Rivista Internazionale di Filosofia del Diritto Διευθυνομένη ὑπὸ Giorgio del Vecchio, ἔτος XI, τεῦχος 1ον.

Περιεχόμενα. — Ἄρθρα :

Giuglielmo Massari La funzione penale dello Stato in Origene.

Emilio Crosa Sulle teorie delle forme di Stato.

Francesco Astori Libertà e volontà.

Σημειώματα καὶ συζητήσεις :

Giacomo Perticone Essere e conoscere.

Felice Battaglia Economia e morale.

Domenico Rende Il nuovo Codice penale italiano e il suo primo Commento.

Ambart L. La biologie (Hist. du monde V.) Paris Boccard., 1930.

Barthel E. Die Welt als Spannung und Rythmus Leipzig R. Noske, 1928.
» Vorstellung und Denken, 1931.

Bauer M. Höheres Bewusstsein. Kosmische Gesetzmässigkeiten, 1930.

Bernhardt E. A. Philosophische u. Naturwissenschaftliche Grundlagen der Psychologie. Berlin. Heymann 1930.

Bertrand J. L. Alfred Binet et son œuvre Alcan. 1930.

Bouglé C. et Raffault J. Elements de Sociologie. Textes choisis et ordonnés. Nouv. édit. Alcan. 1930,

Birtwistle G. La nouvelle mécanique des quanta. Hermann, Paris.

Bloch E. L'ancienne et la nouvelle mécanique des quanta. Hermann, Paris.

Broglie L. (de) Introduction à l'étude de la mécanique ondulatoire Recueil d'Exposés sur les ondes et corpuscules. Hermann, Paris.

Catalano E. La riforma penale e suoi riflessi educativi. Palermo, Saudron, 1930.

Celesia Paolo Libertà e determinismo. Roma, Libreria di Scienze e lettere.

Chevalier J. L'habitude. Essai de metaphysique scientifique. Paris, Boivin.

Damaye H. Sociologie et éducation de demain. Paris, Alcan.

Dantzig T. Number; the language of science; a critical survey written for the cultured non-mathematician.

Dascupta S. N. Yoga philosophy, Calcutta Univ. 1930.

- Djuvara M.* Teorica generala a dreptului (enciclopedia juridica. Vol. I, II, III. Bucuresti, Socec, 1930.
- Dilthey W.* Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften (Gesamm. Schr. Bd VIII) Teubner, Leipzig.
- Dingler H.* Das System. Das philosophische Grundproblem u. d. exakte Methode d. Philosophie, 1930.
- » Der Zusammenbruch der Wissenschaft u. der Primat der Philosophie. Verb. Aufl. 1930.
- Duret R.* Les facteurs pratiques de la Croyance dans la Perception. Alcan, Paris.
- » L'objet de la Croyance. Alcan, Paris.
- Galvano della Volpe.* Il misticismo speculativo di Maestro Eckhart nei suoi rapporti storici. Bologna, Capelli, 1930.
- Gobetti C.* I fondamenti del diritto. Milano, Lombarda, 1930.
- Grünhut L.* Das Wesen u. der Wert des Seins u. die Grenzen der reinen Vernunft, 1931.
- Haines C. G.* The revival of natural law concepts.
- Humboldt Wilhelm (v.)* Philosophische Anthropologie und Theorie der Menschenkenntniss. Max Niemeyer Halle.
- Jaensch E. R. und Oppenheimer J.* Vorfragen der Wirklichkeitsphilosophie. Der Kausalbegriff in der neuesten Physik, 1931.
- Jahrbuch für Philosophie u. phänomenologische Forschung, besg von E. Husserl.
- Jennings H. S.* The biological basis of human nature.
- Lalande A.* Precis raisonné de morale pratique. Alcan Paris.
- » Les Illusions Evolutionnistes. Alcan Paris.
- Landry B.* Hobbes. Alcan, 1930.
- Laski H. J.* Liberty in the modern state. London, Faber.
- Litt Dr Th.* Kant u. Herder als Denker der geistigen Welt. Leipzig. Quelle u. Meyer, 1930.
- Lutoslawsky W.* The Knowledge of reality. Cambridge U. Press.
- Malta J-L-W-P.* La solution du problème de la mort. Paris, Doin.
- Marguery E.* Consommation et renaissance de l'énergie, Marseille. Ac. de M. 1930.
- Masnovo A.* Problemi di metafisica e di criteriologia. Milano, 1930.
- Metzger H.* Newton, Stahl, Boerhaave et la doctrine chimique, Alcan.
- » La Chimie (Hist. du Monde IV) Paris, de Boccard.
- Misch G.* Der Weg in die Philosophie. Leipzig. Teubner.
- Moog W.* Hegel und die Hegelsche Schule, 1930.
- Muirhead J. H.* Coleridge as philosopher, London.
- Muller-Freienfels R.* Die Hauptrichtungen der gegenwärtigen Psychologie. 2 Aufl 1931.
- Nink C.* Kommentar zu den grundlegenden Abschnitten von Hegels Phänomenologie des Geistes, 1931.

- Norsa A.* Il pensiero filosofico di Giandomenico Romagnosi. Milano, Lib. Ed. Lombarda.
- Palhoriès F.* Vies et doctrines des grands philosophes à travers les âges. F. Lanore, Paris 3 vol.
- Parodi D.* Du positivisme à l'idéalisme. Philosophies d'hier. Études critiques. Vrin, 1930.
- Petronievics B.* Hauptsätze der Metaphysik. Heidelberg, C. Winter.
- Petit H.* Images, Descartes et Pascal, Rieder, 1930.
- Philosophische Hefte. Hrsg. M. Beck, 1930.
- Philosophie und Leben. Hrsg. A. Messer, 1930.
- Pothof R.* Die anschauliche Natur der geometrischen Grundbegriffe. Münster i. w., Aschendorff.
- Reiser O. L.* Humanistic logic for the mind in action.
- Reynax* L'attention. Paris. Spes, 1930.
- Roux A.* Le problème de la connaissance. Paris. Presses Univ. Revue Philosophique, 1931, No 1—2 et 3—4.
- Schaerer R.* Ἐπιστήμη et Τέχνη. Étude sur les notions de connaissance et d'art, d'Homère à Platon. Macon, Protat. 1930.
- Schmidt H.* Philosophisches Wörterbuch. Neue Aufl. 1930.
- Second J.* Le problème du génie. Paris, Flammarion.
- Sée Henri.* Evolution et revolution. Paris, Flammarion.
- Sevin E.* Gravitation et électromagnétisme. Blanchard 1930.
- Sirek P.* La psychophysique humaine d'après Aristote. Alean.
- "   L'âme et le corps d'après Spinoza. Alean.
- Spir A.* Esquisses de philosophie critique. Alean.
- Thyssen J.* Die philosophische Methode. 1 Teil. Halle, Niemajer.
- Urtin H.* Vers une science du réel. Alean.
- Vialatour J.* Le discours et l'intuition. Paris, Blond. et Guy.
- Zeitschrift für angewandte Psychologie 1930.
- Zeitschrift für Psychologie u. Physiologie der Sinnesorgane 1930.